

ՄԵԼԱՆՅԱ ԲԱԼԱՅԱՆ

ԱՀ Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և
զբոսաշրջության նախարարի տեղակալ

ԼՂԻՄ-ՈՒՄ ԱԳՐԲԵՉԱՆԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՐԱԾ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԿԱՏՄԱՍԲ 1920-30-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԵՎ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ Ղարաբաղ, Հայաստան, խորհրդային, ազգային, հոգևորակա-
նություն, եկեղեցի, առաքելական, Ադրբեջան, գաղափարախո-
սություն, քաղաքականություն:

Խորհրդային կարգերի հաստատումը տարածաշրջանում, նաև Հայաստա-
նում և մասնավորաբար Լեռնային Ղարաբաղում, կործանարար հետևանքներ
ունեցավ ինչպես տարածքային, այնպես էլ ազգային մշակույթի տեսանկյունից:
Ակնհայտ իրողություն է, որ Հայոց ազգային պետականության բացակայության
պայմաններում ընդհուպ մինչև 1918-1920 թթ. ազգային մշակույթի և կրթու-
թյան կրողն ու հովանավորը հիմնականում Հայ առաքելական եկեղեցին էր: Սա-
կայն խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո կոմունիստական կուսակցու-
թյան ապազգային գաղափարախոսության տարածման ու ամրապնդման համա-
տեքստում, եկեղեցին սկսեց դիտվել որպես ազգայնական հաստատություն, հե-
տևաբար և խորհրդային համակարգին ոչ հարիր: Պաշտոնապես ճանաչելով պե-
տությունից եկեղեցու անկախ լինելու փաստը, կոմունիստական կուսակցու-
թյունն իրականում ակտիվ գործունեություն ծավալեց նրա իսպառ վերացման
ուղղությամբ:

Արդարությանը տուրք տալով, հարկ է ընդգծել, որ, ընդհանուր առմամբ,
ողջ խորհրդային տարածքում էր ծավալվել հակակրոնական քարոզչություն:
Սակայն այն միանգամայն տարբեր մասշտաբներով ու մեթոդներով է իրակա-
նացվել խորհրդային երկրի տարբեր հատվածներում, ինչը, բնականաբար, պայ-
մանավորված էր առավելապես էթնոքաղաքական հանգամանքներով: Խորհր-
դային Ադրբեջանի տիրապետության տակ հայտնված և 95 տոկոս հայ ազգաբ-
նակչություն ունեցող Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, ինչպես նաև
ինքնավար մարզի սահմաններից ակնհայտ պատճառներով դուրս թողնված և
Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետության կազմում ներառված հայկական

մյուս բնակավայրերում հիշյալ քաղաքականությունն իրականացվեց առանձնակի նպատակայնություններում ու դաժանություններում: Խնդիրն այն էր, որ Թուրքիայի պահանջով, ապօրինաբար խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված հայկական ու հայաբնակ տարածքներում Հայ առաքելական եկեղեցին միաժամանակ դիտվում էր որպես հակաադրբեջանական շարժման կենտրոն ու քարոզիչ:

Տեսակետը հիմնավոր ներկայացնելու համար փորձենք որոշ զուգահեռներ անցկացնել Ադրբեջանի կազմում հայտնված հայկական տարածքներում և ՀԽՍՀ-ում Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ իրականացված քաղաքականության, ինչպես նաև հենց Լեռնային Ղարաբաղում առկա մահմեդական շինությունների առնչությամբ:

Ամենաակնառու փաստն այն է, որ Լեռնային Ղարաբաղում Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ խորհրդային Ադրբեջանի իրականացրած քաղաքականության հետևանքով եկրամասը դարձավ միակ հայաբնակ տարածքը, որտեղ 1930-ական թվականներից ոչ միայն գոյություն չունեին որևէ գործող եկեղեցի, այլև աննկարագրելի եռանդով ոչնչացվում էին եկեղեցիներն ու վանքերը, իսկ գույքը՝ թալանվում: Իրագործվող նպատակային քաղաքականության հետևանքով, ի տարբերություն մահմեդական շինությունների, Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում ընդհուպ մինչև XX դարը գոյատևած հազարավոր եկեղեցիներ ու վանքեր հիմնահատակ ավերվեցին:

Հայ եկեղեցու պատմության «Վավերագրերում» բազմաթիվ վկայություններ կան եկեղեցու և հոգևորականության դեմ իրականացված բռնարարքների ու թալանի, նաև այդ բռնարարքների դեմն առնելու նպատակով Ամենայն հայոց կաթողիկոսության կողմից ձեռնարկված քայլերի մասին: Այսպես, 1926 թ. էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհուրդը գրություն ուղարկեց ԼԴԽ Ժողկոմխորհի նախագահ Արմենակ Ղարազոզյանին՝ «Արցախի գիւղերում կուսակցական գործիչների և իշխանութեան ներկայացուցիչների հակաեկեղեցական տգեղ ու պատիւ չբերող պահուածքի դէմն առնելու խնդրանքով»¹, որտեղ փաստերով ներկայացված է, որ խորհրդային Ղարաբաղում 20-ից ավելի գյուղական եկեղեցիներ փակելուց, դրանք թատրոնի ու ակումբի վերածելուց զատ, իշխանության ներկայացուցիչները և կուսակցական գործիչները կոպիտ բռնություններով ու անվայելուչ արարքներով վիրավորում են գյուղի հավատացյալ բնակչության կրոնական սրբություններն ու զգացումները²: Սույն գրությունը ևս մեկ վկայություն է, որ Հայոց հոգևոր կենտրոն էջմիածնի կողմից միջոցներ են ձեռնարկվել

¹ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933), Երևան, 2001, էջ 828:

² Մ. Բալայան, Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի եկեղեցական մասունքները, Երևան, 2009, էջ 3:

ԼՂԻՄ-ում փոքր-ինչ մեղմելու Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ իրականացվող բռնարարքները, թեկուզև այդ միջամտությունն էլ ակնհայտորեն ի գորու չէր կանխելու Ադրբեջանի որդեգրած հայ եկեղեցու իսպառ ոչնչացման նպատակային քաղաքականությունը:

Արցախի թեմի առաջնորդ Վրթանես վարդապետը, որ նշանակման պահից ի վեր ակտիվ գործունեություն էր ծավալել եկեղեցում տիրող իրավիճակը բարեկարգելու ուղղությամբ, այնուամենայնիվ ստիպված էր Շուշիից տեղափոխվել Գանձասար, որպես համեմատաբար ապահով վայր: Սակայն բազմաթիվ փաստեր վկայում են, որ եկեղեցին ԼՂԻՄ-ում ամենուրեք բացահայտորեն գտնվում էր ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի խիստ վերահսկողության տակ³:

Ադրբեջանի կոմկուսի հատուկ հրահանգներով սկսվեց եկեղեցիների գույքի աննախադեպ թալան ու բռնագրավում: Առանձնապես սահմուկեցուցիչ են ժամանակի մամուլում տեղ գտած հրապարակումների տվյալները, որտեղ բացահայտ հպարտությամբ են նկարագրված եկեղեցիները փակելու, հոգևորականությունը նվաստացնելու փաստերը:

ԼՂԻՄ-ում 1929 թվականից սկսած՝ «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի հատուկ հավելված էր հրատարակվում՝ «Անաստված» խորագրով:

Առաջին իսկ համարում հստակ ներկայացվել է նպատակը, որ հետևյալն էր. «Պետք է ուժեղացնել հակակրոնական աշխատանքները» խորագրով հոդվածը յուրատեսակ կոչ էր՝ ուղղված ԼՂԻՄ բոլոր բնակավայրերին. «Մեր բոլոր աշխատակիցներին, գյուղթղթակիցներին և «անաստվածների» խմբակներին խնդրում ենք ուղարկել մեզ տպագրության համար նյութեր և հոդվածներ հակակրոնական աշխատանքների մասին, հակակրոնական մանր պատմվածքներ, բանաստեղծություններ, ժողովրդի կողմից պատմվող ավանդություններ (սրբատեղիներին և կղերականներին վերաբերող), առածներ, առակներ և այլն: Խմբագրական»⁴:

Փաստորեն «Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի և կենտգործկոմի օրգան» համարվող մամուլը նպատակաուղղված էր Հայ առաքելական եկեղեցու դեմ տարվող քաղաքականության քարոզչությանը և ակնհայտորեն խրախուսվում էր այդ ուղղությամբ իրականացվող յուրաքանչյուր ձեռնարկ: Տեսակետը հիմնավորող փաստերը բազմաթիվ են: Այսպես. «Տարեցտարի մեր աշխատավորության լայն մասսաներն ավելի չեն ուժեղացնում իրենց պայքարը հին, փտած, գիտակցությունը մթագնող կրոնի դեմ:

³ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 866-867: Տե՛ս նաև Մ. Բալայան, Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009, էջ 211:

⁴ Խորհրդային Ղարաբաղ, 2 փետրվարի, Հավելված Անաստված, 1929:

Այս պայքարն ավելի վճռական կերպով է հանդես գալիս յեկեղեցիներն ակումբների ու այլ հասարակական պետքերին բավարարող շենքերի վերածելու գործում: Այսպես օրինակ Ի. Լ. Ղարաբաղի սահմաններում ա) Դիզակի ռայոնը վերացրել է 20 յեկեղեցի, վորից 6-ը փոխարկել է ակումբների, 12-ը՝ խրճիթ-ընթերցարանների, մեկը՝ դպրոցի և մեկն՝ այլ պետքերի, բ) Մարտունու ռայոնը վերացրել է 23 յեկեղեցի, սրանցից 4-ը փոխարկել է ակումբների, 18-ը՝ խրճիթ-ընթերցարանների, մեկը՝ դպրոցի, գ) Ստեփանակերտի ռայոնը վերացրել է 17 յեկեղեցի, (սրանց թվումն են Ստեփանակերտի յերկու յեկեղեցիները), սրանցից հինգը փոխարկված է ակումբների, 11-ը՝ խրճիթ-ընթերցարանների, 1-ը՝ դպրոցի, դ) Ջրաբերդի ռայոնը վերացրել է 18 յեկեղեցի, վորոնցից մեկը փոխարկված է ակումբի, 16-ը՝ խրճիթ-ընթերցարանների, իսկ մեկը՝ այլ պետքերի և յե) Շուշվա ռայոնը վերացրել է մեկ յեկեղեցի, ինչն և փոխարկել է ակումբի»: Իսկ հոգվածը եզրափակվում է հետևյալ նախադասությամբ. «լիահույս ենք, վոր Ազրբեջանի խորհրդայնացման տասերորդ տարեդարձին նա (աշխատավորությունը) և վոչ մի հատ յեկեղեցի չի թողնի Ի. Լ. Ղարաբաղի սահմաններում»⁵:

Տարվող քաղաքականության հստակ խոստովանություն, որ նաև Ազրբեջանին ներկայացվող հաշվետվություն էր: 1929 թ. փետրվարի 21-ին Ազրբեջանի նախարարների խորհրդի որոշման հիման վրա ԼՂԻՄ-ում ձեռնարկվեց 108 եկեղեցիների փակման գործը՝ դրանք վերածելով «կուլտուր-լուսավորական հիմնարկությունների»⁶: 1929 թ. հոկտեմբերի 4-ին մարզգործկոմի որոշմամբ փակվեց Ամարասի հոշակավոր եկեղեցին, իսկ եկեղեցական մասունքները ուղարկվեցին Բաքու՝ «ուսումնասիրելու նպատակով»: Միանգամայն կեղծ մեղադրանքով 1929 թ. ձեռքբալվեց Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Վրթանես եպիսկոպոսը⁷: Ընդգծենք, որ բազմաթիվ բողոք-նամակները ԼՂԻՄ-ում հայ հոգևորականության ու եկեղեցու նկատմամբ նույնիսկ քննարկման առարկա էին դարձել ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմում: Քննարկելով Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ իրականացվող քաղաքականությունը, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմը 1929 թ. ապրիլի 9-ին հատուկ նամակով դիմել է ԼՂԻՄ մարզային կոմիտեին, որտեղ մասնավորապես նշված էր. «եկեղեցիների փակումը վարչական կարգով հանդիսանում է քաղաքական կոպիտ սխալ: Պետք է շեշտել, որ հիմնականում սխալ է այն տեսակետը, թե նույնիսկ որոշ դաստիարակչական աշխատանքից հետո ներկայումս հնարավոր է եկեղեցիների մասսայական փակումը գյուղական շրջաններում: Կենտրո-

⁵ Նույն տեղում:

⁶ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ.1, ց.2, գ.3, ք. 63: Տե՛ս նաև՝ Մ. Բալայան, Արցախի պետական պատմա-երկրագիտական..., էջ 5:

⁷ Մ. Բալայան, Հայ Աղվանից եկեղեցին... էջ 213:

նական կոմիտեն հրավիրում է վճռականորեն վերացնել հակակրոնական պայ-
քարի տակ կատարվող այս «քյալագյոզական» քայլերը»⁸: Եվ այնուհանդերձ,
ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի նամակն էլ ի զորու չէր անգամ մեղմելու Ադրբեջանի որդեգ-
րած քաղաքականությունը Հայ առաքելական եկեղեցին մեկընդմիջտ վերացնե-
լու նպատակադրված քաղաքականությունը:

Ղարաբաղի հոգևոր ոլորտում տիրող իրավիճակի մասին 1932 թ. թեմակալ
առաջնորդը գեկուցագիր է ուղարկել էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդին,
մասնավորապես ներկայացնելով, որ «մինչև 1930 թվի փետրուար ամիսը թե-
մումս գոյություն ունեին եկեղեցիներ, թեմական խորհուրդ, քահանայություն,
ներկայումս թեմիս բոլոր եկեղեցիները վեր են ածուած դպրոցական, հասարա-
կական, այլև այլ հաստատությունների: Ներկայումս թեմիս բոլոր քահանաները
առանց բացառութեան հրաժարուել են, է՛ որ իրենց կոչումից, և է՛, քահանահա-
գործունեթիւնից...»⁹:

Հակաքրիստոնեական ակտիվ քարոզչության և այդ ուղղությամբ ծավալ-
ված աշխատանքների մրցակցության մասին են փաստում «Խորհրդային Ղարա-
բաղ» թերթի «Անաստված» հավելվածի առանց բացառության բոլոր համարնե-
րում տեղ գտած հոդվածները, որոնցում մեկառմեկ ներկայացված են առանձին
գյուղերում եկեղեցիները փակելու, հոգևորականությանը վտարելու, նվաս-
տացնելու վերաբերյալ նյութերը: Դրանք փաստում են նաև, որ հակաքրիստո-
նեական, հակակրոնական աշխատանքները մարզի բոլոր հայաբնակ բնակա-
վայրերում եղել են հատուկ ուշադրության կենտրոնում և միաժամանակ իրա-
կանացվել են տարբեր մեթոդներով՝ եկեղեցու վերակառուցումը ակումբի կամ
դպրոցի և կամ իսպառ քանդումն ու շինանյութի օգտագործումը տարաբնույթ
նպատակներով:

Հիմնախնդիրը գերագանցապես ներկայացվում է որպես ԽՍՀՄ կոմունիս-
տական կուսակցության կողմից իրականացված ավթեխտական քաղականու-
թյան արդյունք: Սակայն, կրոնական հալածանքներն ու հոգևոր շինությունների
ավերման փաստերն ակնհայտորեն վերաբերում են ԼՂԻՄ-ի և նպատակային
նրա կազմից դուրս թողնված ու Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված հայաբ-
նակ մյուս վայրերի բացառապես քրիստոնյա հոգևորականությանն ու քրիստո-
նեական հուշարձաններին, մի իրողություն, որ իրականացվում էր Ադրբեջանի
կոմկուսի անմիջական հրահանգներով ու հսկողությամբ: Նշված տարածքնե-
րում պահպանվել և մինչև այսօր էլ կանգուն են մահմեդական հուշարձաննե-
րը¹⁰, իսկ քրիստոնեականը՝ հիմնական մասով ոչնչացված: Տեսակետի հստակ

⁸ ՀՀ ՔԿՓՊԱ, ֆ. 19, գ. 2, 4, ց. 97, թ. 43:

⁹ Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, էջ 896:

¹⁰ Ս. Կարապետյան, Արցախի մահմեդական հուշարձանները, Երևան, 2010:

փաստարկներից է Աղդամում, Շուշիում առկա մահմեդական բոլոր շինությունների պահպանումը: Ս. Կարապետյանը հնարավոր ջանասիրությամբ ուսումնասիրել է ինչպես բուն Արցախի, այնպես էլ հորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված տարածքների մինչև 1980-ական թվականները պահպանված քրիստոնեական հուշարձաններն ու հանրության դատին ներկայացրել վանդալիզմի այն քաղաքականությունը, որ իրականացրել է Ադրբեջանը 1920-ական թվականներից ի վեր: Ս. Կարապետյանի՝ վերջերս հրատարակած փաստագրական արժեքավոր ուսումնասիրություններից մեկն էլ իրավացիորեն վերնագրված է «Ադրբեջանը քաղաքակրթությունից դուրս» (Երևան, 2017):

Հայկական պատմական, իր հիմքով քրիստոնեական մշակույթի լայնամասշտաբ ոչնչացման քաղաքականությանը հաջորդեց նաև այն «սեփականաշնորհելու» գործընթացը, որին ձեռնամուխ եղան 1970-ական թվականներից, երբ թուրք-ադրբեջանցի «գիտնականները» Հայոց արևելից կողմերում դեռևս պահպանված քրիստոնեական հուշարձանները հռչակեցին «աղվանական», իսկ իրենց՝ «աղվանների հետնորդներ»: Եվ այնուհանդերձ, այս հանգամանքն էլ չխանգարեց նրանց՝ շարունակելու համար տվյալ դեպքում «իրենց սեփական մշակույթի» ոչնչացման քաղաքականությունը: 1989 թվականից ի վեր ոչնչացվեցին մեր հայրենիքի իրենց վերահսկողության տակ մնացած տարածքներում տակավին հրաշքով պահպանվող եկեղեցիները, վանքերն ու խաչքարերը:

Տարաբնույթ վավերագրեր փաստում են, որ հորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված ԼՂԻՄ-ում և ՀեՄՂ-ում Հայ առաքելական եկեղեցին իրականության մեջ հայտնվել էր իրավաքաղաքական միանգամայն տարբեր իրավիճակներում:

1924 թվականից Երևանում հրատարակվող «Ազատ Յեկեղեցի» կրոնա-բարոյական և պատմագրական շաբաթաթերթը նույնպես բազմաթիվ տեղեկություններ է հաղորդում Ղարաբաղում հայ եկեղեցիներն ու վանքերը ոչնչացնելու և զուգահեռաբար՝ ՀեՄՂ-ում եկեղեցու բարեփոխմանն, ինչպես նաև դրա վերանորոգմանն ուղղված ձեռնարկների մասին: Այսպես, շաբաթաթերթի 1928 թ. 1-4 համարի բովանդակությունը, մասնավորապես «Գյանջայ գավառից, ՍԱՐ-ՍԱՓ» խորագրով լրատվությունը, ինքնին վկայում է Գանձակում տվյալ ժամանակներում տիրող մռայլ իրավիճակի մասին: Զուգահեռաբար տեղեկություններ են զետեղված ՀեՄՂ-ում եկեղեցիների վերանորոգման փաստերի վերաբերյալ՝ ինչպես օրինակ, 1926 թ. Լենինականի երկրաշարժի հետևանքով վնասված եկեղեցիները, էջմիածնի նախաձեռնությամբ՝ Եգիպտոսի և հայկական այլ գաղթօջախների կողմից տրամադրված միջոցների շնորհիվ, վերանորոգվել են¹¹: Նման օրինակները բազմաթիվ են:

¹¹ Ազատ Յեկեղեցի շաբաթաթերթ, 5-6 մարտ, 1928:

Այսպիսով, խորհրդային ժամանակահատվածում, հատկապես 1920-1930-ական թվականներին, Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից ամեն ինչ արվեց Արցախի հայության հոգևոր մշակութային զարկերակը կաթվածահար անելու համար, որի հետևանքով էլ Արցախը զրկվեց իր դարավոր ազգային հաստատությունից: «Անցնող յուրաքանչյուր տարվա հետ ավերվող հուշարձանների թիվն ավելի է մեծացել, իսկ աշխարհագրական ընդգրկումը ընդարձակվել: ... Ոչնչացող հայկական հուշարձանների շարքում առաջին տեղը բռնում էին հայերեն արձանագրություններն ու խաչքարերը, ապա վանքերն ու եկեղեցիները, այլ կերպ ասած, մշակույթի ակնհայտ քրիստոնեական շերտը»¹²:

MELANYA BALAYAN

**AZERBAIJAN'S POLICY AGAINST THE ARMENIAN
APOSTHOLIC CHURCH IN NKAO (1920–1930s)
AND ITS CONSEQUENCES**

Keywords: Karabakh, Armenia, Soviet, national, clergy, church, Apostolic, ideology, Azerbaijan, policy.

The policy of atheism, adopted by the Communist Party in the Soviet era, manifested itself in a rather different manner and scope in NKAO and other Armenian-populated areas intentionally annexed to Soviet Azerbaijan. Religious persecutions were perpetrated exclusively against the Christian clergy, churches and other Christian monuments were destroyed. This was carried out by the direct order of the Communist Party of Azerbaijan and under its supervision. In many places, Muslim monuments exist to this day while Christian ones have mostly disappeared. This clearly indicates that “atheism” was merely a pretext for realizing the policy of Turkey aimed at the final appropriation of captured Armenian territories.

¹² Ս. Կարապետյան, «Հայկական հուշարձանների եղեռնը Ադրբեջանում», Հայոց ցեղասպանությունը, ուսումնասիրություններ, Երևան, 2001, էջ 213:

МЕЛАНЯ БАЛАЯН

**ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНА В ОТНОШЕНИИ
АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ
НКАО (1920-1930-ЫЕ ГГ.) И ЕЕ ПОСЛЕДСТВИЯ**

Ключевые слова: Карабах, Армения, советский, национальный, апостольский, духовенство, церковь, Азербайджан, идеология, политика.

Политика атеизма, принятая Коммунистической партией в советский период, имела разные масштабы и проявления во включенной в состав советского Азербайджана НКАО и в других населенных армянами населенных пунктах, целенаправленно аннексированных Азербайджаном. Религиозные преследования и разрушения зданий духовного значения применялись исключительно по отношению к христианскому духовенству и христианским памятникам. Все это исполнялось по приказу компартии Азербайджана и непосредственно под ее контролем. В упомянутых местах по сей день стоят мусульманские памятники, в то время как основная часть христианских была разрушена. Все это четко свидетельствует о том, что “атеизм” был всего лишь предлогом на пути турецкого плана по присвоению захваченных армянских земель.